

“SÜVAHAVVA” MÜTOLOOGILINE MAAILM – INDREK HARGLA MÄNGUD PÄRIMUSE JA FANTAASIAGA¹

Marju Kõivupuu

<https://doi.org/10.7592/PS/29.koivupuu>

TEESID: Artikkel analüüsib Indrek Hargla stsenaariumi põhjal loodud telesarja “Süvahavva” ning samanimelist jutustust, mida on nimetatud (müstiliseks) etnopõnevikuks või etnohorroriks. Hargla on oma teose algmaterjaliks võtnud eesti rahvausundist ja rahvusvahelises fantaasiakirjandusest tuntud motiive, mis annab vaatajale-lugejale suurema võimaluse soovi korral ennast tegelaste, olukordade ja uskumustega samastada. “Süvahavva” tekitas kõrgendatud huvi nii eesti rahvausundi kui usundilise pärimuse, mütoloogia, maagia, jms vastu laiemalt, olles seega samaaegselt nii pärimuse vahendajaks kui selle (taas)loojaks. “Süvahavva” esimese osa eetrisoleku aegu esitasid televaatajad küsimusi, mis on seal pärit n-ö ehtsast eesti folkloorist ning mis mitte. Artikkel vaatlebki põgusalt teoses leiduvaid usundilisi motiive, tuues neile paralleele eesti rahvausundist.

MÄRKSONAD: fantaasiakirjandus, telesarjad, rahvapärimus, šamanism, ristipuud

Siin usuti metsa, sest metsa polnud võimalik mitte uskuda. Ta oli alati olemas ja pidi ka igaveseks jääma. Ehk ka seepärast oli siin igal kirikuõpetajal raske olnud – puude ja metsasaladuste külgetõmme on võimsam ja lihtsam kui kantslist pakutu. Ja kui kiriku issameie ei passi kokku kohaliku maailmapildiga, tuleb teda veidi kohendada.

[--] Ma ei usu, et mu vanaema oleks kunagi tõeliselt mõistnud, mida mustas kuues mees pühapäeviti pajatas. Aga ta uskus oma õnne. Ilmselt uskus omal kombel jumalatki, nagu uskus puuristi vajadusse ja võimesse. Uskmatuse hinda ei tahtnud ta kanda, hind võinuks teiste peale langeda, nende peale, kes usuvad. (Hargla 1999)

¹ Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi (Kultuuriteooria Tippkeskus) ja Eesti Teadusagentuur projekti IUT 3-2 kaudu. Autori personaalne siiras tänu kuulub anonüümsetele retsensentidele ning toimetaja Kanni Labile abistavate märkuste eest.

SISSEJUHATUSEKS

Indrek Hargla “Süvahavva” on telesari (I osa 2012, II osa 2013)² ning selle esimese osa stsenaariumi põhjal kirjutatud jutustus “Süvahavva. Esimene suvi” (Varrak 2013). “Süvahavva” on siinkirjutajale teadaolevalt kavandatud triloojianana, seega on usutavasti oodata järke nii telesarjale kui ka raamatule.³ Telesari ning raamat on loodud teineteist täiendama, millele osutab oma raamatublogis ka Jaan Martinson, eelistades ise küll telesarjale jutustust – viimane pakub blogija sõnutsi suuremat võimalust rahulikuks süvenemiseks detailidesse ja nüanssidesse, mida “Süvahavvas” jagub piisavalt:

Alustuseks tavapärane tõdemus, et teler on kuradist ning kes tahab Süvahavva saagast õiget elamust, peab võtma kätte raamatu. Nii lihtsalt on, sest kaadrite tõtlik kerimine välistab vaimse süüvimise ja sellegi, et sa peatud korraks ning teed enesele selgeks, kes on vaigutaja, rõugutaja või arbuja tegelikult. Kuigi jah, kes vähegi viitsinud viivukski väisata esivanemate vaimumaailma, teab seda. (Martinson 2013)

Siinkohal jääb kõrvale telesarja ja raamatu kui erisuguste meediumide võrdlus, ent vaataja/lugeja jaoks on need kindlasti tihedalt põimunud (nt on raamatu kaanepildil foto seriaali tegelastest). Kuigi Hargla sõnul: “.. enamasti näete ekraanil mingit lihtsustatud referaati sellest, mis te olete kirjutanud” (Märka 2013), on “Süvahavva” ekraani- ja paberversioon tekstiliselt üldjoontes üpris lähedased. Meelelahutusäris on saanud üldiseks trendiks anda populaarsete seriaalide põhjal välja iseseisev raamat, millele vastavalt “toote” sihtgrupile lisandub sageli muudki kommertslikku – näiteks teismelistele suunatud filmide- ja sarjade-teemalised fännialbumid; kleepsude, postrite, mänguasjade vms kogumise võimalused; heategevuslikud müügikampaaniad jne.⁴ Vahel hakkavad seriaalide tegelased elama iseseisvat elu ka reaalsel kirjandusmaastikul. Seda illustreerib 2014. aastal ilmunud Einar Karmiku “Lembesalmik Almale. Luululuule laulud”.⁵

² “Süvahavvas” mängisid peaosi Katariina Unt, Aarne Mägi, Doris Tislar, Toomas Parra, Mari Lill, Mari-Liis Lill jt. Sarja produtsendid olid Ivo Uukkivi ja Ken Saan. Sari valmis Filmistuudios Kalevipojad, seda edastas Kanal 2.

³ Telesarja kolmanda hooaja plaanidest on siiski loobutud, raamatu teine osa ilmus 2015. aastal (Hargla 2015).

⁴ Eesti kontekstis on selliseks näiteks krimiparoodia “Kättemaksukontor”. Väga palju lastele suunatud tooteid lähtub Janno Põldma ja Heiki Ernitsa Lottefilmidest (vt ka Anneli Saro artiklit käesolevas kogumikus).

⁵ Luulekogu on inspireeritud Eesti pikima telesarja “Õnne 13” ühe keskse tegelase Alma Saarepera ja tema austaja Einar Karmiku suhetest. Värsside autoriks on Einar Karmiku osatäitja Ago-Endrik Kerge.

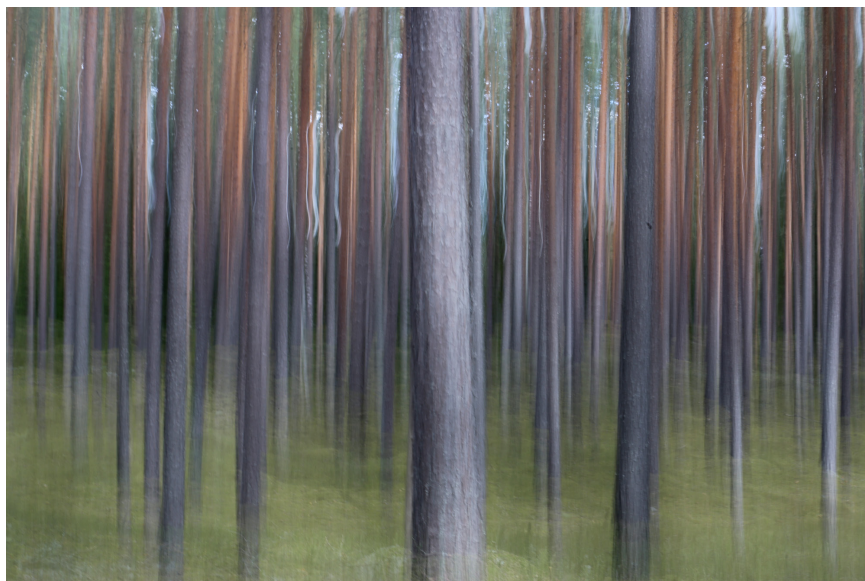

Foto: Ülo Pintson.

“Süvahavva” tõi eesti kultuuriruumi uusi mõisteid – (*müstiline*) *etnopõnevik*, *etnohorror*, sarja nimetati blogides ja raamatututvustustes eestimaiseks “Twin Peaks’iks” või “X-files’iks” (Martinson 2013), soovides ilmselt rõhutada, et tegelaskujud ja süžee on läbinisti “meie”, motiivid pärit “parsilt ja vommit”, kui parafraseerida siinkohal Eduard Vilde “Pisuhända”. Kodumaise etnopõneviku sünnis pole iseenesest midagi üllatavat, sest tänapäeva meelahunus- ja filmikunst otsib sageli inspiratsiooni just maailma rahvaste mütoloogilisest maailmast, samal ajal kui kogu maailmas “on inimeste huvi usundite ja usundiderivaatide vastu viimastel kümnenditel jätkuvalt suurenenud. Märkimisväärne on nende inimeste hulk, kes tunnevad end isiklikult kogevat kontakte vaimumaailmaga, nagu poltergeistide, luupainajate, kummituste, kaitseinglite või kuradiga, kusjuures kohatavate olendite spekter on kultuurilise globaliseerumise käigus muutunud järjest mitmekesisemaks” (Hiimäe 2013: 48).

Siiski ei ole tegemist mingi uue nähtusega. Andrus Org (2008) nimetab vastavat žanri õudusulmeks ning osutab, et eesti kirjanduses on see olnud kõige rohkem viljeldud ulmežanr. Org leiab, et õudustemaatika on loomuldasa seotud Eesti eluolule lähemate teemadega: “Õudus on talletatud eestlaste ajaloolis-kultuurilisse teadvusesse: see on tugevasti seotud

orjaajaks kutsutud perioodiga, ent ka varasema paganliku minevikuga, mil kehtisid hoopis teistsugused moraalsed ja usundilised tõekspidamised kui tänapäeval. Õudus on paljuski ajaloo käigus kujunenud sätumus, kohaliku kultuuritraditsiooni ilming” (samas: 424–425).

Cornelius Hasselblatt on tabavalt täheldanud, et “eesti kirjanduse märkamiseks on tihti vaja väikest eksootilist elementi, sest muidu pole see üldse huvitav. Kui aga seesama eksootiline atribuut paisub liiga suureks, on retseptatsioon jälle takistatud, sest siis tuleks liiga palju seletada, teos joonealuste märkustega varustada ja nii edasi” (Hasselblatt 2011). “Süvahavvas” jagub eksootilist elementi heldelt, samuti ka keerulisi ja mitmetasandilisi inimsuhteid. Kõike kokku ehk isegi liiga palju, nii et lugejal-vaatajal annab järke pidada, kes on kes, keda kellega seovad millised niidid. Kui võrrelda “Süvahavvat” Hargla teise populaarse raamatutesarja, keskaegsest Tallinna apteekrist Melchiorist kõnelevate krimilugudega, siis ühelt poolt näib see olevatki kirjaniku stiil, teisalt on ka teleseriaalil kui žanril omad nõuded ja nõudmised. (Vt nt Veiko Märka (2013) intervjuud Sirbis teleseriaalide autoritega, sealhulgas Indrek Harglagaga.)

Seoses mütoloogia-alase terminoloogia problemaatikaga märgib Reet Hiimäe: “Ka tänapäeva filmikunst otsib sageli inspiratsiooni mütoloogilisest maailmast, õudusfilmides kohtame moderniseeritud, kuid äratuntavalt traditsiooniliste sugemetega monstrumeid, kummitusolendeid, koletisi, demonlikke *alter ego*’sid jms. Fantaasiafilmide ja -kirjanduse puhul kasutatakse fantaasiaolendite loomisel pärimusolendeid teadlikult enamasti ainult algmaterjalina. Samuti ei taotleta tingimata terminoloogilist korektsust” (Hiimäe 2013: 50). Tavavaatajalt või -lugejalt ei saagi eeldada mütoloogiliste tegelaste “prototüüpide” avamisel tõsiteaduslikku lähene-mist, kuid huvi loojat inspireerinud mütoloogilise algmaterjali vastu see ei kahanda. Arvatavasti seetõttu tuli siinkirjutajal “Süvahavva” esimese osa eetrisoleku aegu vastata mitmete huvigruppide küsimustele (vt Kõivupuu 2012): mis ikkagi “Süvahavvas” on pärit n-õ ehtsast eesti folkloorist ning mispuhul saame öelda, et Hargla mängib täringuid ning viskab intrigeerivaid kombinatsioone maailma rahvaste usundite vahendusel tuttavate maagiliste esemete ning motiividega või ajaloosündmustega? Seega ei saa nõustuda Jaan Martinsoni väitega, et pelk teleseriaali jälgimine välistab teemasse süüvimise ning selle tausta väljaselgitamise. Samuti tunti huvi, mida peaksid lapsevanemad silmas pidama, kui nad vaatavad seriaali koos lastega või mis vanusest võiksid lapsed seda sarja juba iseseisvalt vaadata. Küsiti, kuidas ja mida tuleks rääkida lastele surmast, teispoolsusest, hingerännust jms.

Viimased küsimused esitati küllap suuresti seetõttu, et “Süvahavva” telesarja juurde käis eraldi soovitus: “lastel vaadata koos vanematega”. Samal ajal oli jäetud märkimata, kui vanadele lastele “Süvahavva” iseisvalt vaatamiseks sobib. Olgu siinkohal öeldud, et välismaiste samalaadsete *horror*- või õudussarjade puhul pole siinkirjutaja täheldanud, et telekavadesse oleks peetud vajalikuks vanusepiirangulisi soovitusi lisada. Põhjuste üle võib muidugi spekuloida – kas tegemist võis olla näiteks varjatud reklaamitrikiga, kuigi Hargla on kirjandusmaastikul nimi, mis ei peaks ammu enam mingit erilist reklaami vajama.⁶ Võimalik, et sooviti juhtida tähelepanu, et sarja lapstegelastel, eriti peategelastel Arnol ja Arnikal on kanda rollid, kus nad puutuvad kokku surma ja teispoolsusega, (musta)maagia ja vägivallagagi. “Süvahavva” laps(pea)tegelased on nende endi teadmata kutsutud või seatud korrastama nii siin- kui sealpoelses maailmas toimetavate täiskasvanute sassiläinud suhteid. Samuti tuleb neil vastu võtta otsuseid, mille langetamist tänapäeva teismelistelt reaalelus üldjuhul veel ei eeldata.

Küsimus, kes on “Süvahavva” tegelased eesti rahvausundi vaatekohast “päriselt”, huvitas ka “Süvahavva” arvustajaid ja blogijaid ning andis neile omakorda võimaluse omal moel polariseeruda “teadjateks” ehk äravalituteks, kelle jaoks “Süvahavva” maailm on esivanemate vaimuilma, aegadetaguse reaalsuse peegeldus, ja (rahva)usundi-asjades profaanideks; inimesteks, kes on kaotanud huvi oma esivanemate “tõelise” usundiilma, oma juurte vastu, kes (enam) ammu ei usu üleloomulikku ja kelle jaoks ekraanil toimuv on vaid mäng, kirjaniku lopsakas fantaasia. Esimeste vaatenurga iseloomustamiseks sobib tsitaat Jaan Martinsonilt:

[---] *Arbujad on siinmail alati olnud, ristipuid, et surnud ei naaseks, lõigatakse tänini. Kas tõesti teame meie, tänapäevased materialistid, haritud ja arvutiseerunud, maailma asjades rohkem kui meie esivanemad, kes andsid sajandite jooksul edasi tuhandete aastate tarkust? Äkki me lihtsalt ei viitsi või ei taha süüvida sügavamale, vaid piirdume pealiskaudsusega, sest nii on mugavam?* (Martinson 2013)

⁶ Indrek Hargla (s 1970) on Eesti tunnustatuim ulme- ja krimikirjanik, kes on võitnud korduvalt Eesti ulmeauhinna Stalker ning pälvinud Tammsaare-nimelise romaaniauhinna, Tuglase novellipremia, Kultuurkapitali kirjanduspreemia ning Eduard Vilde kirjandusauhinna. Tema sulest on ilmunud üle kümne romaani ja jutukogu; populaarse Melchiori-sarja raamatud on nüüdseks tõlgitud mitmesse keelde. Hargla on kirjutanud ka näidendeid (nt “Andromeeda saar”, “Wabadusrist”) ning stsenaariumi telesarjale “Alpimaja”. Pseudonüüm Hargla viitab kirjaniku emapoolse suguvõsa päritolukihielkonnale. (Vt http://et.wikipedia.org/wiki/Indrek_Hargla.)

Marko Kivimäe näeb “Süvahavva” tugevusena esmajoones olustiku kujutamist ning karakteriloomet:

Üldse on Harglal päris tugev rõhk tegelaskujude vormimisel ning nende omavahelisel suhtlusel. See, et kõik toimub mõnevõrra müstilises etnohorroriga võrreldatav keskkonnas, on lisaks tore boonus. Või on suurem rõhk just ulmelisel komponendil? Iga lugeja sügavalt isiklik valik. (Kivimäe 2013)

Ka kolmanda blogija arvates pole “Süvahavvas” primaarne neomütoloogia, vaid pigem meelelahutus:

Tegemist siis Hargla lugejasõbralikema romaaniga – kindlasti on inimesi, kes suurt ei huvitu keskaegsetest müsteeriumitest või ulmelisematest/alternatiivajaloolistest tekstidest. Siin ongi puhas kodumaine põnevusromaan tuntud headuses. On hoogne ja saab naljagi. Harglale iseloomulikult on mõned viited Süvahavvast suurematele vandenõudele ning muudugi kerge rooskamine tänapäeva demokraatia teemal. Iseasi, kui palju segab raamatu retseptiooni see, et tegemist on algselt seriaali käsikirjaga, kas sellele on õnnestunud rohkem liha peale kasvatada kui meelelahutuseks nõutud. Seda vast mitte. See on tempokas meelelahutus. (Loterii 2013)

Mulle kui folkloristile ja sünnilt võrukesele tekitas äratundmisrõõmu esmajoones Võrumaale tuttavliku suletud kogukonna üsna tõetruu kujutamine: kõik teavad midagi, aga keegi otsesõnu ei räägi; vestlustes kedagi naljalt nimeliselt ei nimetata; omavahel suheldakse kinnisele kogukonnale tüüpiliselt vihjete, salakeele kaudu. Tüpaäžid on “otsekui elust endast” ning näitlejate poolt usutavalt (ja usutavaks) mängitud.

Televaatajad esitasid küsimusi ka seoses “Süvahavva” ristipuu-motiividega. Ristidega märgitud puud, need tänapäeval vaid Kagu-Eestis matusekombestiku vahendusel tuttavad sakraalsed loodusobjektid maastikul, mis või kes valvavad elu ja surma piiri, on “Süvahavvas” tähtsal kohal. Küll mitte sellises tähenduses, nagu see on tunnuslik matusetraditsioonile. See-tõttu tuntu huvi, kas elava usundilise pärimuse kasutamine sootuks teises tähenduses on üldse lubatud ja kas siiski ei peaks reguleerima, kuidas ja missuguses kontekstis elavat usundilist pärimust tohib kasutada, nii et see ei riivaks pärimusekandjate tundeid.

Järgnevalt vaatlen põgusalt teoses leiduvaid usundilisi/müstilisi motive, tuues neile paralleele eesti rahvausundist ning püüdes seega vastata telesarjast/raamatust ajendatud küsimustele.

“SÜVAHAVVA” VÄEKAD JA VÄETID INIMESED

“Süvahavva” süzee käivitub, kui Tartust kolib Vär ravi külla päranduseks saadud Süvahavva tallu perekond Ambros (*Ambrosios*, kreeka k ‘surematu’; vt ka Hargla 2013: 405), kes soovib oma senist linlikku elu muuta ning kiiva kiskuvaid peresuhteid taastada.

Jah, nad vajasisid vaheldust, nad vajasisid uut algust, nende abielu pärast, Arnika pärast, Arno pärast... kindlasti, jah. See ootamatu pärandus oli asjad lihtsamaks teinud. Linnas oli muutunud umbseks. Nad olid tihti Peebuga arutanud, et on kaotamas juuri, sidet õige eesti eluga, lapsed ei oska enam eesti laule, kõik on nii “multikultuurne”. Isegi koolis oli Kristi tundnud pidevat survet rääkida asjadest mitte nii, nagu nad on, vaid kuidagi teistmoodi. Nad olid Peebuga mõelnud, et ehtne maatöö esivanemate kombel, maa lõhnad ja hääled, et see kõik peaks aitama lastel kasvada tõelisteks eestlasteks. (Hargla 2013: 8)

“Reeglina algab õudusnarratiiv tavapärase eluolu tasandilt, mille paiskavad segi mingid ohustavad või hirmutavad asjaolud, näiteks paljastub võigas minevikusaladus, toimub seletamatu sündmus, täitub hirmus needus, ilmub kurjakuulutav olend, kostavad kummalised hääled” (Org 2008: 422). Hea ja kurja, elu ja surma võitlus Süvahavval on juba mitmeid inim põlvi tagasi käivitanud keerulise ja mitmetasandilise sündmuste ahela, mille üle pole Vär ravi küla rahva ja kohalike baltisaksa mõisnike järeltulijate siseringidesse mittekuuluvatel inimestel, veel vähem uustulnukatest perekond Ambrosel vähimatki kontrolli ning kus terve talupojamõistusega ehk teisisõnu – ratsionaalse teadusliku maailmapildiga polegi nagu suurt midagi peale hakata. Ka kõige lähemate kaaskondlaste puhul tuleb “Süvahavvas” olla pidevalt valvel ja küsida – kas ta on see, kes ennast sellisena näitab või on temasse pugunud keegi teine; millised on ühe või teise tegelase tõelised tegutsemismotiivid või mis asju ta siinilmas tegelikult ajab ning kes või mis on sündmusteahela tegelik (taas)käivitaja?

Hea ja kurja, valguse ja pimeduse võitlus on “Süvahavvas” läbiv, usutavasti headus (õiglus) võidab ja kurjus saab (lõpuks) karistatud. “Rakendades sageli musta ja valge lihtbinaarsust, headuse ja kurjuse ürgtelge, toob õudusfiktsioon esile maailma, mis koosneb võõrandatud individuaalsustest, mis suhestuvad olemasoleva korra ja moraaliga vaid kui vastased” (Org 2008: 434). Kõige selgepiirilisemalt vastandab just kristluses eetilise dualism hea ja kurja, taeva ja põrgu, valguse ja pimeduse jõud (vt nt Valk 1999). Kristlikku tausta esindab “Süvahavvas” pastori tegelaskuju ning luterlik kirik kui praeguse usuleiges Eestis siiski veel (maa)kogukonda kuuluv institutsioon.

Arbuja

Süvahavva talus varem elanud Andrus Kivioja, Peep Ambrose kauge sugulane, oli arbuja⁷ ehk inimene, kellele läänemeresoome rahvad on omistanud lisaks ennustamisioskusele ka võimet vahendada elavate ja surnute maailma. “Süvahavva” tegelased usuvad, et inimene, kelle hing on kehast lahkunud Süvahavva talus, võib surnute riigist sinna tagasi tulla ja Süvahavval elavatega kohtuda. Sel põhjusel tahetakse tulla Süvahavva tallu surema, eriti sellisel juhul, kui siinpoolsuses on jäänud elavatega enne surma jutud lõpuni rääkimata või suhted klaarimata. Andruse suguvõsa on pidanud Süvahavva talus aastasadu Surmatagust koda ning aidanud seal elusatel ja surnutel kokku saada. Suguvõsa väljavalitutel on olnud kaasasündinud võime saada kontakti ja rääkida surnutega ning samuti käia ka ise teispoolsuses. (Hargla 2013: 358, 414.)

Arbujaks ei ole võimalik lihtsalt niisama heast peast hakata, arbujaks sünnitakse. Andruse roll arbujana, Surmataguse koja hoidjana, on määratud vereliini pidi edasi päranduma Peebu tütrele Arnikale, mitte Arnole ega ka Andruse vallaspojale Kevinile, kes on jäänud ilma arbujale vajalikest isikuomadustest. Autistlikkusele kalduv, teispoolsusega kontakti saav ning muusikaliselt üle keskmise andekas Arno, kes seetõttu esmapilgul näib sobivat uueks arbujaks, polegi bioloogiliselt Peebu poeg ega seega ka arbujate järeltulija (samas: 430). Arno on “Süvahavvas” passiivne peategelane, kes on nõus oma elu õe Arnika ja väikese Kevinini eest ohvriks tooma, kui olukord (Vaigutaja) seda nõuab, sest ilma Arnika toeta ei tule Arno oma eluga ise toime. Arnika ja Arno on Axel Olriku muinasjututegelaste tüpaažide kohaselt nn “lavalised kaksikud” (Olrik 1908) nagu Oskar Lutsu “Nukitsamehe” Iti ja Kusti või “Lumekuninganna” Gerda ja Kaj.

Arno oli elanud terve oma elu Arnika kõrval ja Arnika oli tema eest hoolitsenud. Midagi sellest, mis oli antud Arnikale, oli hakanud Arnosse ja Arno oli kuulnud Vaigutaja kutset. Nad olid teinud [Vaigutajaga: MK] kokkuleppe – Arno annab end Kevinini asemel Vaigutajale, sest muidu tuleb Vaigutaja ühel hetkel nii-kuinii ja võtab Arnika. (Hargla 2013: 428)

Hargla konstrueeritud arbuja tegelaskuju sarnaneb üsna äratuntavalt šamaaniga, teisisõnu hõimu või kogukonna vaimse või usulise liidriga, kelle peamiseks ülesandeks on suhelda esivanemate hingede või vaimudega ja mitte lasta pahatahtlikel surnuvaimudel (“Süvahavvas” Raevused, samas:

⁷ Arbuja ehk arbulööja – “Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” järgi ‘nõidusvahendite abil ennustaja’.

387), kuid ka pahatahtlikel elavatel võimust võtta.⁸ Ka “Süvahavvas” on seoses arbujaga šamaanile viidatud (samas: 311).

Šamanismile tunnuslikult tuleb ka hilisteismeeas Arnikal teha läbi arvukaid katsumusi. Piinatus ja kannatused loovad eelduse šamaaniks saamisele, isiklikud üleelamised saavad aluseks vältimatule vajadusele abistada teisi inimesi (vrd Lintrop 2000: 121–122, Torp-Kõivupuu 2007: 25). Arnika protestib kõigiti oma saatuse vastu osutada väljavalituks, Andruse järeltulijaks. Arno sattumine Vaigutaja küüsi on kaalukeeleks, mis sunnib julget, enese- ja otsustuskindlat, kriitilise ning pigem materiaalse ja teadusliku maailmavaatega Arnikat lõpuks alistuma oma määratud saatusele – olla järgmine arbuja.

Ka Arnika ema Kristi on küll Süvahavval asetleidnud sündmuste põhjal loobunud “teaduslikust maailmapildist”, ent ei suuda siiski leppida asjaoluga, et maailmas, kuhu on ta koos oma perega enese teadmata sattunud, kehtivad omad reeglid; reeglid, kus lihtsurelik enam oma elu tegelikult ei kontrolli ja oma saatuse üle ei otsusta. Kristi väidab, et ei kavatse loobuda tütre õigusest valida omale ise tulevik ehk siis lahtiseletatult – ta ei suuda leppida sellega, et saatuse poolt on tema tütreast määratud saada uus arbuja; sellega, et tema tütrele ei näi olevat mingitki võimalust loobuda Surmataguse koja tulevase perenaise rollist:

*“Ma ei kavatse lasta mingitel muistenditel sekkuda meie ellu!”
[---] “Sina ei loobu laste tulevikust? Sinu laps ei vali tulevikku!
Minevik valib ta ise.” (Hargla 2013: 384–385)*

Surmataguse Koja Arbuja ei ole üksi – tal on oma tagatuba, Vär ravi põliselanikest nõukogu, kes jälgib, et arbuja vaimselt ei libastuks, sest *ikka ja jälle on keegi arbujate soost langenud kiusatusse ja tahtnud oma annet kurjasti kasutada* (Hargla 2013: 356). Üks selline moraalne ja vaimne libastumine on sünnitanud Vaigutaja.

⁸ Šamanism on üldistav nimetus mitmes kultuuris tuntud usundilistele õpetustele, mille keskmes on vaimudega suhtlemine ekstaatiliste teadvuseseisundite kaudu. Usutakse, et šamaanidel on kaasa sündinud, õpitud või üleloomulike jõudude või olendite antud võime astuda ühendusse väljaspool inimeste maailma asuvate jõudude või vaimudega. Esimesi šamanismi tähelepanuväärseid käsitlusi Lääne-Euroopas oli Mircea Eliade 1951. aastal ilmunud “Le Chamanisme et les techniques archaïques de l’extase”. Šamanismi on uurinud antropoloogid, folkloristid ja usundiuurijad, nt Åke Hultrantz, Anna-Leena Siikala, Mihály Hoppál, Juha Pentikäinen jpt. Eesti teadlastest on šamanismi käsitlenud näiteks Aado Lintrop, Art Leete ja Anzori Barkalaja (vt nt Lintrop 1995; Leete 2007, 2013; Barkalaja 2002).

Vaigutaja

“Õudusnarratiivides on vastase prototüübiks koletis ehk monstrum, kes metafoorses plaanis tähistab universaalset õudusolendit, ambivalentset kurjust” (Org 2008: 435). Vaigutaja on tegelaskuju “Süvahavvas”, kes ilmutab end punase naise kujul. Ta on arbuja õde, kes mõisteti aastasadu tagasi (arvatavasti ülekohtuselt) tulesurma. Ebaloomulikku surma surnuna ei saa Vaigutaja rahu, ta tuleb aeg-ajalt maa peale tagasi ning tema hing poeb mõne inimesse sisse, kes on temast vaimult nõrgem. Eriti armastab Vaigutaja salaarmastusest sündinud laste hingi, seetõttu on salasuhetest sündinud Kevin ja Arno Vaigutaja erilises “huviorbiidis”. Lõplikult hävitada saab Vaigutajat vaid siis, kui absoluutselt kõik tema maised jäänused on rituaalselt hukatud.

Toonane arbuja põletas õe oma nõuandjate, mõisahärra von Risebetteri, pastori, talupoja ja kiltri heakskiidul, sest see oli usutavasti teinud kurja, saatnud lastele kallale surmahaigusi ja neid söönud, seega rikkunud arbutajate kirjutamata seadusi, soovinud saada nekromandiks, surnumanajaks⁹ ning ise surematuks:

Määriti vaiguga kokku ja pandi tuli otsa, et veri ja hing ära põleksid. Ja mis temast järele jäi, mingi kärssanud konditomp, maeti püsti, pea alaspidi, siia puu juurte alla. [...] Aga ühel päeval leiti, et tema kondid olid maa seest välja kaevatud. Ja siis tuli Vaigutaja tagasi. (Hargla 2013: 333)

“Süvahavvas” saab Vaigutaja uueks kestaks Marta, kes pole suutnud leppida sellega, et ebaõnnestunud abielu välismaalasega on toonud kaasa lapsest ilmajäämise, ning alistub Vaigutaja kutsele, lootes kohtuda oma pojaga teispoolsuses. Surmataguses kojast ta seda arbuja abil teha ei saa, sest poeg ei tunnegi tegelikult oma pärisema, ta ei oska soovida oma emaga kohtumist.

Vaigutaja folkloristlikke paralleele vaatlen ka tagapool, siinkohal võib veel juhtida tähelepanu punase värvi tähendusvälja muutumisele ajas: kui meie esivanematel oli see rõivastuses eranditult positiivse tähendusega ja rahvalauludes esines valdavalt seoses hea ja ilusaga, vaid otseselt verele viitavana kandis negatiivset konnotatsiooni (Sarapik 2000: 27–29), siis “Süvahavvas” domineerib just viimane seos. Samuti meenutab Vaigu-

⁹ Eesti keele sõnaraamatutes alates Wiedemannist ja lõpetades viimase “Õigekeelsussõnaraamatuga” sõna *surnumanaja* ei leidu, küll aga esineb see “Võõrsõnade leksikonis” (Vääri jt 2000) sõna *nekromant* ning “Inglise-eesti sõnaraamatus” (Silvet 2006) sõna *necromancer* seletusena, lisaga “vaimude väljakutsuja, surnute hingede abil ennustaja”. Seega on tegemist pigem võõrpäritolu, J. R. R. Tolkieni fantaasia-maailma jmt ning vastavateemaliste rahvusvaheliste rollimängude tegelasega. Tema olemust kirjeldab üks rollimänguleht nii: “Üheks tumeda võlুকunsti tipuks on surnumanamise kunst – õudne võime äratada surnuid võltselule” (Battle of Wesnoth).

taja punase käe ilmumine (Hargla 2013: 316) lastefolkloori õudusjuttudest tuntud abstraktset pahasoovalikku tegelast Punast (Musta, Valget) Kätt (vt nt Kõiva 2007/2014: 160).

Mitmesugused “teadjad”

Lisaks arbujaale (šamaanile) on “Süvahavvas” ka teisi tegelaskujusid, kes paigutuksid usuliste autoriteetide hierarhias kas vähem võimekate teadmanaste või kitsama spetsiifikaga teadjate hulka. Kõige otsesemalt on seotud traditsioonilise usundiga “külahullust” selgelt nägija Teele, oma lapse kaotamise tagajärjel vaimust vaevatud teadmanaine, keda kogukond ei võta tõsiselt. Ta valmistab õlgedest ja kaltsudest Vaigutaja eest kaitsvaid nukk-amulette ning teenib oma kasinat (lisa)sissetulekut riigipolitsei aitamisega. Teele nukk-amulett Arnika voodi all kaitseb Arnikat Vaigutaja eest seni, kuni tüdruk oma arbuja-eksami edukalt sooritab.

Seriaalis Terje Kolberg-Pennie kehastatud vitaalne sensitiiv Ofeelia, eksortsist ehk vaimude väljaajaja (endine kõrgharidusega füüsik, uue ametinimetusega holistilis-regressiivne konsultant, kes töötab FIE-na oma isiklikus firmas “Hingerahu OÜ”) koos tema käsutuses oleva “tehnikaga” ning teadussõnavara pruukimisega üleloomulike nähtuste seletamisel, mõjub vägagi usutavalt värvika moodsa aja usulise autoriteedi rollis, kellesarnaseid Eestis on üksjagu ning keda “toodab” või “taastoodab” kõmuajakirjandus, olgu see siis elektrooniline või kõnelev-kirjutav. Ofeelia tegelaskujuga seoses on paslik siinkohal ehk meenutada, et 1980. aastate lõpus, kui rahvameditsiiniga tegelemine polnud Eestis enam karistatav, aktiveerusid ravitsejad, kes kasutasid ka mitmesuguseid mõõteriistadega varustatud aparate, mis väidetavalt olid pärit Nõukogude sõja- või kosmosetööstusest ja pidid just seetõttu olema eriliselt usaldusväärsed haiguste täpsel diagnoosimisel või tervendamisel (vt Kõiva 1995: 181; Kõivupuu 2013: 73). Hargla tõlgenduses on nähtuse koomilist poolt parodiaelementidega igati võimendatud.

Usuliste autoriteetide hulka kuulub vaieldamatult ka vaimulik Feliks Luks ehk Õnnelik Valgus (nagu ta ennast ka ise tutvustab), kes ei satu Vär ravi kogudust teenima kaugeltki juhuslikult. Põhja-Eestist Toila lähis- telt pärit Feliksi valib oma järeltulijaks välja pastor Rebane, kes vastupidi Feliksile on kohalik ja teab, et koguduse vaimulikul on täita Vär ravis muidki olulisi ja elulisi ülesandeid, kui vaimulikule tüüpiliselt harida Issanda viina- mäge ja karjatada koguduse lambukesi. Pärast esimest kordaläinud jutlust Vär ravi kiriku kantslis toimub uue noore hingekarjase elus veel teinegi riitus, mis muudab ta seniseid pigem materialistlikke eluhoiakuid pöördu- matult – Feliks Luks kutsutakse Süvahavva salajasse nõukokku, n-ö Arbuja tagatuppa, mis käib koos kiriku käärkambris, sest *ilma preestri õnnistu- seta ei ole Süvahavva peremehele kunagi nõu antud* (Hargla 2013: 236).

Keskööl tuli Andrus Kivioja. Nad jõid tervituseks pitsi viina, seegi oli vana rituaal. Ja siis kutsus Andrus Feliksi kaasa. Nad läksid Süvahavvale Surmatagusesse kotta. Hommikuks oli Feliksist saanud teist korda elus usklik. Ta tundis end kui Aabraham, keda Jumal oli järele katsunud. Ja nüüd ta teadis, et enam ei saa ta iialgi Vär Ravist lahkuda, enam ei ole tal selleks õigust. (samas)

Ka Vär ravi baltisaksa soost mõisnike järeltulija, “p ü h e n d a t u” Ludwig von Risebetter on sünnitatud ilma selleks, et ta jätkaks oma esiisade vastustusrikast rolli väljavalitute loožis, kus korraldatakse maailma asju, liigutatakse raha, võideldakse kommunismi vastu ning uuritakse saladuslike fenomene. Ludwigi sünnikuu ja tema emagi oli suguvõsa poolt omal ajal selleks hoolikalt valitud: poiss sündis ilma suure komeedi aastal, kuid saatuse tahtel (ning ehk lihtsurelike poolt ka ivake kaasaidatult) kaotab poiss oma vanemad juba varases lapseeas. Kui tuleb selleks õige aeg, peab Ludwig minema Eestisse, suguvõsale kuulunud mõisa Himmastesse ning selle mõisa maadel asuvasse Süvahavva tallu, sest sellised paiku pole maailmas enam kuigi palju, kus kohtuvad elavad ja surnud. Selleks on vanaisa õpetanud Ludwigile eesti keelt. (Hargla 2013: 288–289.) Ludwigi roll on muuhulgas seegi, et kasvatada Arnikast uus arbuja. Selline on ka arbuja “nõukogu” esinaine Helga soov, sest siis jääb Süvahavva headesse kätte ning mis peamine – Süvahavval kestab kõik edasi, nii nagu see on olnud mäletamatutest ja mäletatavatest aegadest peale – keegi surelikest võtab üle Surmataguse koja sümbolsete väravate sümbolised võtmed, viib kokku elavad ja surnud, seda muidugi juhul, kui surnud seda ise soovivad. (Samas: 430–431.)

Tänapäeva humanitaarteaduse esindajat kujutab endast folklorist Roomas Kingu tegelaskuju. Folkloriste on eesti kirjanduses varemgi kujutatud pigem karikeeritult ja stereotüüpselt, ikka liiga teoreetiliste idealistidena innukalt muistse, käibelt kadunud või kadumas vaimuvara jahil, kes külaühiskonna pragmaatilises maailmas mõjuvad eluvõõraste veidrikena, nii et pärimusekandja ja pärimusekoguja esmakohtumisel tekkinud kultuurišokk on valdavalt kahepoolne (vrd nt Kauksi Ülle näidendi ja filmiga “Taarka” ning “muistse muinasrokiga” “Peko”). Sama suunda jätkab ka Hargla. “Süvahavvas” tegutsev Roomas Kingu on tuttav teistestki Hargla juttudest (“Rabaröövel”, “Viljakoll”):

Roomas Kingu – ikka veel kampsunis paadunud filoloog, ikka veel käib kassetmakiga suviti mööda külasid, ikka veel Karlovas ahiküttega kahetoalises. Naine õpetab koolis laulmist, kaks last. (Hargla 2001)

Roomas Kingu satub arbuja Andruse vahendusel ja omal tahtel (soovist kohtuda Süvahavval oma õnnetuses hukkunud pojaga, et tõde teada saada – mis ikkagi tegelikult juhtus) reaalselt toimivale usundiilmale nii lähedale, et tema vaim kahe kultuuri/maailma – akadeemilise ja reaalse – kokkupuutel murdub ja lõpuks maksab see talle elu:

Et rahvaluule on päriselt, seda on liiga palju. Minu mõistus ei pidanud vastu. Mul oli närvivapustus. (Hargla 2013: 370)

Andrusega kohtab ta uuesti juba teispoolsuses. Ka saab Roomas oma informandilt kriitilist tagasidet oma kirjatöödele, millest järeldub, et teoreetik mõistab pärimusmaailma vaid täpselt niipalju, kui lähedale kogukond on uurijat lubanud. Seda väidet illustreerib suurepäraselt Andruse ja Roomase dialoog nende esimeses kohtumisel:

“Ei tunne oma raamatu peategelast ära või? Minu suguvõsa on pidanud aastasadu Surmatagust koda ning aidanud elusatel ja surnutel kokku saada.” – “Arbuja, see on rahvapärinus, see on...” – “See on minu needus ja minu õnnistus.” (Hargla 2013: 358)

SÜVAHAVVA – KOHT SIIN- JA SEALPOOLSUSE PIIRIL

Nimesse kätketud sõnamängud on Hargla loomingule üldomased. Nimi ja nimetamine on olnud märgilise ja maagilise tähendusega kõigis kultuurides ja usundites. Nii ka “Süvahavvas”. Toponüümid Värravi (võru keeles pigem küll Värävi või Värte; eesti Värava) küla ja Süvahavva (eesti keeles ‘sügav auk või haud’) talu osundavad, et tegemist on liminaalsete¹⁰ paikadega – need on kohad, kus saavad kokku siin- ja teispoolsus, kus lepitatakse elusaid ja surnuid, see on koht, kuhu inimesed tulevad või tahaksid tulla surema:

Ma ei tea täpselt, aga mingid imelikud jutud on. Minu vanaema näiteks, kui ta suri paar aastat tagasi, siis ta ei tahtnud mitte haiglasse, vaid Süvahavvale surema. Ta nuttis nagu väike laps ja palus, aga isa ei lubanud. (Hargla 2013: 22)

¹⁰ Liminaalsuse mõiste võttis kasutusele briti kultuurantropoloog Victor Turner (1920–1983), kes täiendas selle mõistega Arnold van Gennepi siirderiituste-teooriat. Van Gennepi teooria kohaselt koosneb siirderiitus kolmest etapist: eraldatus, üleminek ja liitumine uue grupi/staatusega. Turner märkis, et liminaalsus on segaduse, üksinduse mitmetähenduslik periood “seal vahel” (*betwixed and between*), kus sa enam ei kuulu sinna, kuhu varem kuulusid ja pole veel vastu võetud (ei kuulu) sinna, kuhu hakkad kuuluma. Vt van Gennep 2004; Turner 2008.

Koht nimega Sūvahavva on Eestis ka päriselt olemas – Sūvahavva küla asub nüüdses Põlva maakonnas Veriora vallas Võhandu (Voo, Pühajõe, Võujõe) ääres. Küla lähedal asub Sūvahavva soo ning naabruses suurimad Võhandu liivakivipaljandid (taevaskojad, müürid), Viira veskimüür, Sõatare, Uku koobas – (pelgu)paigad, mis on kõik rohkem või vähem tihedalt kaetud nende liminaalsusele ja sakraalsusele osutava kohapärimusega.

Püha kategooriaga looduses ja/või maastikul ongi seostatud esmajoones topograafilist anomaalsust ja liminaalsust, mis hõlmab erandlikke loodusmoodustisi ning nende sümbolväärtusi tähenduslike piiride osutajana. Topograafiline anomaalsus ja/või liminaalsus laieneb ka maapinnast kõrgemal või madalamal asuvatele kohtadele, samuti allikate ja muude maapinna katkematust rikkuvate õõnsustele, aukudele ja avaustele ning nende paikade arvatavale kuulumisele “püha” esiajaloolisse mõistealasse. (Anttonen 1992: 2527.)

Raamatut illustreerival “Sūvahavva” topograafilisel kaardil¹¹ on fiktsionaalsetega kõrvuti kujutatud reaalsed kohad, Võhandu jõgi ja selle liivakivipaljandid – see loob (ala)teadliku seose n-ö “päris” Sūvahavvaga. Vär ravi külast viib tee otse Sūvahavva tallu, mille tagant metsast leiab ristipuu, allika ja hiie(mäe). Hiis lahutab Teele kodu nõia majast, inimestest ammu tühjaks jäänud elamisest, mis asub Sūvahavva talust kõigest kilomeetri kaugusel. Vana Reopalu¹² veski, koht, kuhu mõisnikud Risebetterid saatsid omal ajal möldriks arbuja õe, kellest sai Vaigutaja, jääb kaardil mõnevõrra väljapoole kirjaniku loodud “rituaalset mänguväljakut”, kus toimuvad peamised sündmused ja mida piirab ühelt poolt Vär ravi-Sūvahavva tee ja teiselt poolt Võhandu jõgi, mille teisel kaldal asub soomaa. Lugeja saab Hargla vahendusel teada, et Reopalu veski kohta on kogutud ajaloolist ja suulist pärimust, ühe vanimana omataoliste ehitiste hulgas on ta võetud muinsuskaitse alla. Reopalu veski esindab siin ametlikku, neutraalset (et mitte öelda: surnud) folkloori-diskursust, kuhu Sūvahavva ei saagi kuulu-

¹¹ Vrd ka nt J. R. R. Tolkieni “Kääbiku”, “Sõrmuste isanda”, G. R. Martini “Jää ja tule laulu”, Milne’i “Karupoeg Puhhi” jt raamatutega, kus väljamõeldud/konstrueeritud maailmade kirjanduslikku kohaloomet toetavad ja illustreerivad topograafilised kaardid.

¹² Vrd ka pühade reomägedega eesti rahvausundis – ühe või teise koha pühadus kinnistati kollektiivsesse mällu kas mõnest päriselt toimunud sündmusest põlve põlve lugusid jutustades või “kleepus” selle koha külge mõni rahvusvaheliselt tuntud muistendisüžee, mida siis “kohalikumaks” jutustati. Tühja käega, kas ilma puuoksa või kivikest viskamata polnud kombeks sellistest paikadest mööduda, muidu ei käinud usutavasti mööduja käsi hästi. Reomägedest ja reomaadest on kirjutatud M. J. Eisen raamatus “Esivanemate ohverdamised” (1996: 126–128), kus ta tugineb S. J. Boubrigi uurimustele, väites, et reomägede tekke üheks peapõhjuseks on seal toimunud õnnetusjuhtum või kellegi surm.

da – Süvahavval ja Süvahavvaga seotud usundiline pärimus elab, Süvahavval ja Süvahavvaga on Värravi küla ja kaugematel elavatel inimestel oma sajandite- ja surmatagused asjad ajada ning neid “päris”, “elus” asju ei usalda kogukond uurijate-folkloristide kätte, kuigi seda pärimust hoiab samuti omal kombel elus folklorist Roomas Kingu kirjutatud uurimus “Arbuja ja rõugutaja rahvausundis”, mille sisu arbuja Andrus kommenteerib: *Mõned asjad on õiged, mõned asjad on päris jamps* (Hargla 2013: 270).

Siin- ja sealpoolsuse ühendajateks, meediumideks, mille või kelle abil toimub kommunikatsioon teispoolsusega, on Süvahavval peegel, nõiaaraamat ning selle tänapäeva tehnoloogiat esindav järglane, tulekahjus imekombel “ellu jäänud” eriline sülearvuti, mida saab avada Andruse surma järel vaid see inimene, kes on geneetiliselt määratud saama järgmiseks arbuja. Peegli kaudu viib Vaigutaja enesega sealpoolsusse lapsi (Kevini ja Arno), et neist elujõudu ammutada. Oma tarkuseraamat või nõiapäibel on olnud igal arbuja. Vaigutaja on proovinud viimast neist oma käe järgi ümber kirjutada. Seda on omakorda püüdnud puhtaks tagasi kirjutada Teele. Vana Piibel, nn seitsme Moosese raamat kätkeb rahvapärimuse kohaselt endas maagilist tarkust, üleloomulikku jõudu, tavaline inimene ei tohi seda pruukida, ta võib oma tegevusega päästa valla jõud, mida ta ei suuda enam ise kontrollida (vt Eisen 1896). Ka Hargla kihelkonna kuulsal ravitsejadü-nastial Suridel arvati selline raamat olnud olevat (Kõivupuu 2000: 167–168).

VAIGUTAJA, RÕUGUTAJA JA RISTIMETSAD

Vaigutaja ei ole eesti rahvausundist pärinev mütoloogiline tegelane, vaid Hargla loodud kirjanduslik kuju. Seda ütleb ka folklorist Roomas Kingu: *Rahvausund ei tunne Vaigutajat*, millele arbuja Andrus vastab: *Vaigutaja on hüüdnimi. Ja ta pole usundis, ta on päriselt* (Hargla 2013: 271). Teatud aspektides on Vaigutaja kuju ühendatav rahvapärimusliku rõugutajaga: ka Roomas Kingu raamatu pealkiri on ju “Arbuja ja rõugutaja rahvausundis”, ent otseselt “Süvahavvas” Vaigutajat ja rõugutajat ei seota.

Rõugutaja (*rõegutaja, rõögutaja, raugutaja*) on eesti usundis ebaselget päritolu ambivalentne, ilmselt pseudomütoloogiline tegelane. Teda on kirjeldatud nõiamoorina, kes paneb lapsi nutma, kuid teda on kujutatud ka sünnituse, rinnalaste ja nurganaiste kaitsjana. Wiedemanni sõnaraamat annab *rõugutaja* (*raugataja, raugutaja, roogutaja*) vasteks mh ka ‘paha vaim’ (Wiedemann 1973: 983). Nõia ja jumaluse tähenduses esineb see sõna Saareste “Mõistelises sõnaraamatus”; samuti “Väikeses murdesõnastikus” (VMS II 1989: 353), kus öeldakse, et Jõhvi ja Põltsamaa kihelkondades tähendas see sõna nõida. Sõnakuju *raugutaja* on toodud Kreutzwaldi “Eesti

rahva ennemuistsete juttude” 1978. aasta väljaande sõnaseletustes, kus selle tähendus on samuti ambivalentne: “nõiamoor, kes paneb lapsi nutma; lapsevaigistaja” (Kreutzwald 1978: 136). Rõugutajast on ülevaatlikult kirjutanud vanema põlve Eesti rahvausundiuurija ning populariseerija, arvukate rahvaraamatute autor Matthias Johann Eisen, kelle sõnutsi on “Rõugutaja olevus, kelle kohta raske selgusele jõuda” (Eisen 1995: 128). Kreutzwaldi “Kalevipojas” kustub Linda nurgavoodis rõugutajat appi, küllap seetõttu, et Kreutzwaldi kodukandis Järva- ja Virumaal on laste sündimisel ja vast-sündinute ohutlemisel rõugutaja poole pöördunud. Kristlikus kontekstis on nurganaised pöördunud Neitsi Maarja poole.

Arnold Friedrich Johann Knüppferi vahendusel rahvaluulekogusse jõudnud muinasjutt “Ennemuistsed rõugutajad” (jututüüp ATU 403 “Vahetatud mõrsja”) seob tervikuks rahvusvahelised jutumotiivid vahetatud mõrsjast ja libahundiks muudetud naisest. Selles muinasjutus tahab rõugutaja naine iga hinna eest oma tüdart sokutada ihaldatud taluperemehele, aga vaenelaps, kes elab rõugutajate juures, pälvib kõigi tempude kiuste ikka oma õnne. Tegemist on ühe vanima eesti imemuinasjutu kirjapanekuga, see on dateerimata, kuid varasem kui 1825. Sõnakuju *rõõgutaja* või *rõugutaja* kohta rahvaluulearhiivis kindlad teated puuduvad, ilmselt on see tegelaskuju saanud tuttavaks tänu Fr. R. Kreutzwaldile, kes muinasjutu esimesena publitseeris, pealkirjaga “Rõugutaja tütar”. Knüppferi märkus muinasjutu-käsikirja lõpus kõlab järgmiselt: “Rõõgutajad = pooled kuradid – nad olnd veel sellid, pole täied kuradid veel olnud.” (Järv jt 2009: 348–351; 559.) Muinasjutu-uurijad toovad rõõgutaja/rõugutaja võimalikeks vasteteks eesti arhiivitekstides esineva Äiatari, soome Syöjätäri ning vene Baaba-Jagaa (samas: 559). Muinasjutt “Rõugutaja tütar” leidub ka antoloogias “Õudne Eesti: Valimik eesti õudusjutte” (Varrak, 2005), mille on koostanud Indrek Hargla.

Seega on rõugutaja ja Vaigutaja ühenduslüliks peale nimede teatava kõlalise sarnasuse ka pahatahtlik loomus ja seos lastega – tõsi, lastesöömist, õudusfilmilikku elementi rõugutaja puhul mainitud ei ole.

“Süvahavva” ristidega puud kannavad teist tähendust kui Lõuna-Eesti traditsioonilises matusekombestikus, kus (rist)teeäärsed üksikud puud või suuremad puud ristimetsas on ristipuudeks, mille tüvesse kadunu ristipojad või teised lähemad meessugulased lõikavad kalmistuteel ristimärgi. Kuigi puusse ristimärgi lõikamine pole kristlik komme, ei tauni enamik Lõuna-Eesti maakoguduste kirikuõpetajaid selle järgimist, vaid põhjendab seda surnu ja tema lähedaste viimase soovi ning paikkondlike põliste matusetavade austamisega. Ja nii on sajandite jooksul kujunenud Lõuna-Eesti kalmistuteedel välja oma traditsioonilised ristilõikamise kohad. Maastikus markeerivad Lõuna-Eesti ristipuud nähtavalt elu ja surma piiri,

lõunaeestlaste kollektiivses mälus väljendub see piir usundilistes tõekspidamistes, rahvajuttudes ja ilukirjanduses. Arvukad suulises pärimuses ringlevad usundilised hoiatuslood on seotud suhtumisega ristipuudesse kui pühadesse puudesse. On üldtuntud reegel, et ristipuude oksid ei murra, neid puid ei langetata ega kahjustata ka mingil muul moel. Kes nende reeglite vastu teadmatusest või meelega eksib, seda tabab väidetavalt mingi õnnetus, teisisõnu – surnud esivanemate saadetud karistus, mida rahvapäraste võtetega pole enam võimalik parandada. Halvimal juhul on tagajärg sootuks fataalne: puudelangetaja saab mingite juhuslike kokkulangemiste tõttu ise surma. Ristipuude juurest on otsitud abi nende tervisehäädade puhul, mille arvatavaks põhjuseks on surnust ehmumine. (Vt ka Kõivupuu 2009.)

“Süvahavvas” lõikab ristid puusse arbuja, märgistades niimoodi terveks ravitud inimesed ja sidudes puusse ristimärgi abil nende haigused ja häädad. Vaigutaja aga püüab puid vaigutades vallandada surnuhinged ja haigused.

See naine hakkas ristipuid vaigutama, saad aru. Need puud, kuhu tema vend oli risti lõiganud, ta hakkas neist vaiku välja laskma. Ja puud surid. Ja nende inimeste hinged... ta sai nende üle võimu, hakkas neid käsutama. See ajas ta peast veelgi segasemaks ja ta õppis elusate inimeste hingi puu sisse köitma ja siis neid puid vaigutama. Ja need inimesed jäid haigeks ja surid. (Hargla 2013: 312)

Vaigukogumisest, mis varasematel aegadel oli metsatööstuse haru, jäid mändidele kalasabamustrit meenutavad armid – sellised puud on saanud nüüd samuti omalaadseks osaks pärimuskultuurist, metsamatkaradadel neid isegi eksponeeritakse samuti nagu ristipuid. Kaks puudega seotud toimingut: folkloorne, uskumusliku taustaga ning argine, puhtpraktiline, on “Süvahavvas” kokku põimunud.

KOKKUVÕTTEKS

“Süvahavva” “valem” või “skelett” on iseenesest lihtne: loo tegevus toimub kahe maailma – elavate ja surnute oma – piiril. Heade tegelaste soov on seda piiri kontrollida, lepitada armastuse ning oma isikliku elu loobumiste ja kannatuste hinnaga elavate ning lahkunute maailma, saada selgust sünni ja surma fenomenis, otsida vastuseid inimkonda tema algaegadest peale vaevanud küsimusele, kas teispoolsuses on “päriselt ka” võimalust meil taas oma armsate lähedastega kohtuda, kas siin- ja sealpoolsust ühendab vaimne või füüsiline sild, kas kommunikatsioon kahe maailma vahel on võimalik ja kui on, siis mis tingimustel, mis hinda see maksab. Aegade

jooksul juhtub ikka, et keegi headest libastub, ei suuda oma isiklikku ego, soove ja ambitsioone maha suruda ning ta läheb üle pahade poolele, temast saab Vaigutaja, surnumanaja, langenud arbuja, kelle sooviks on käsutada surnute hingi, sundida neid elavatega suhtlema ka siis, kui nad ise seda ei soovi. Muinasjuttudele (kuid eks reaalsele elulegi) tüüpiliselt käib Süvahavvas igavene võitlus hea ja kurja, valguse ja pimeduse vahel. Vaigutaja sajanditetagune kättemaks – *Sitta sulle suhu! Ma tulen tagasi sinu vere järele!* (Hargla 2013: 319) kestab üle aegade ja kaasab pealetulevad põlvkonnad nende endi teadmata sündmuste katkematusse ahelasse.

Õhku jääb küsimus, kas pahad on ikka alati pahad ja head on head ning kas headus võidab alati. Küllap sellele annab vastused “Süvahavva” järg, mõningaid vihjeid saab lugeja juba raamatu esimeses osas. Autor on osavalt sündmusi juhtinud, nii et kõigil – nii tegelastel kui vaatajatel-lugejatel tuleb olla pidevalt valvel ja endalt pidevalt küsida: kes on see, kes ennast sellisena näitab? On see tema ise (näiteks Marta) või on temasse pugenud keegi teine (Vaigutaja); millised on ühe või teise tegelase tõelised motiivid või mis asju ta siin- ja sealilmas tegelikult ajab ning kes on selle sündmusteahela käivitaja, kes on selle kõige taga?

See, et Hargla on ehitusklotsideks võtnud eesti rahvausundist ja rahvusvahelisest fantaasiakirjandusest tuntud motiive, annab vaatajale-lugejale suurema võimaluse soovi korral ennast tegelaste, olukordade ja uskumustega samastada, otsida huvi korral ka piire “tõe” (eesti pärimusele omase) ja fiktsiooni vahel (kes on vaigutaja, rõugutaja või arbuja tegelikult). “Süvahavva” teksti ja retseptiooni võrdluses tekib huvitav paralleel: kui huvilised uurisid folkloristilt, mis on teoses puht väljamõeldis ja mis “päris”, s.o folkloorne, siis teoses vastandub “pärisus” just nimelt folkloorile, kui Andrus ütleb Vaigutaja kohta: “ta pole usundis, ta on päriselt”. Igal juhul tekitavad sellised sarjad kõrgendatud huvi nii eesti rahvausundi kui usundilise pärimuse, mütoloogia, maagia, nõiaprotsesside jms vastu laiemalt, olles seega samaaegselt nii pärimuse vahendajaks kui selle (taas) loojaks, serveerides seda nüüdisaja inimesele sobivalt teravas kastmes, kuid sootuks teise vaatenurga alt, kui seda teeb näiteks Andrus Kivirähk oma “Ussisõnades” (vt Kaljundi 2007).

Samuti tõstab selline temaatika taas kord üles rahvusliku identiteedi küsimuse, alates Hargla väljatoodud vastandusest “multikultuursus *versus* tõelised eestlased” (Hargla 2013: 8) kuni kommenteerijate rõhutuseni, kui oluline on huvi oma esivanemate “tõelise” usundiilma, oma juurte vastu.

Elava usundilise pärimuse kasutamist tänapäeva kunstiteostes kuidagi reguleerida ei ole võimalik ega mõttekaski. Lauri Honko on märkinud, et pärimusprotsessist lahti rebitud aines pöördub üsna harva tagasi oma juurte juurde või selle kollektiivi juurde, kust ta on pärit. “Kui nõnda juhtub,

toimub tagasipöördumine sageli vormis, mis on pärimusprotsessile võõras: kirjasõnas, helisalvestusena, filmina, mis järgib muid, mitte suulise pärimuse norme” (Honko 1998: 77). Tänapäeva üleilmastunud maailmas on nende normide hulgas kindlasti ka alusmaterjali rahvusvahelisus, uuema ja vanema põimumine (ka) autoriloomingus.

KIRJANDUS

- Anttonen, Veikko 1992. “Püha” mõiste rahvausundi uurimises. – *Akadeemia*, nr 12, lk 2524–2535.
- Barkalaja, Anzori 2002. *Sketches towards a theory of shamanism: associating the belief system of the Pim river khanties with the western world view*. Tartu: Tartu University Press, Department of Literature and Folklore of the University of Tartu.
- Eesti kirjakeele seletussõnaraamat*. 1. vihik. Tallinn: Valgus 1988.
- Eisen, Matthias Johann 1896. *Seitse Moosese raamatut. Katse kuuenda ja seitsmenda Moosese raamatu seletuseks*. Tallinn: K. Busch. <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/vanad/eisen/7mooses/>.
- Eisen, Matthias Johann 1995 [1919]. *Eesti mütoloogia*. Tallinn: Mats.
- Eisen, Matthias Johann 1996 [1918]. *Esivanemate ohverdamised*. Tallinn: Mats.
- van Gennep, Arnold 2004 [1960]. *The Rites of Passage*. Routledge.
- Hargla, Indrek 2013. *Süvahavva. Esimene suvi*. Varrak.
- Hargla, Indrek 2015. *Süvahavva. Teine suvi*. Varrak.
- Hasselblatt, Cornelius 2011. Kus lõpeb elulugu ja algab kirjandus. – *Sirp*, 07.01. <http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/kus-lopeb-elulugu-ja-algab-kirjandus/>.
- Hiiemäe, Reet 2013. Gnoomid, kooboldid ja gobliinid. Uskumusolendite nimetuste tõlkimise spetsiifikast. – *Paar sammukest XXVIII. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat 2011*. Toim. Kadri Tüür. Tartu, Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 47–71. <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/araamat/2011/2hiiemae.pdf>.
- Honko, Lauri 1998. Folklooriprotsess. – *Mäetagused*, nr 6, lk 56–84. <http://www.folklore.ee/tagused/nr6/honko.htm>.
- Järv jt 2009 = Risto Järv, Mairi Kaasik, Kärrri Toomeos-Orglaan. *Eesti imemuinasjutud I*: 1. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus 2009.
- Kaljundi, Linda 2007. Aga ükskord ei alga aega (Andrus Kivirähk, “Mees, kes teadis ussisõnu”). – *Vikerkaar*, nr 9, lk 121–128. http://www.vikerkaar.ee/index1.php?page=Arhiiv&a_act=article&a_number=4612.
- Karmik, Einar 2014. *Lembesalmik Almale. Luululuule laulud*. [Tallinn]: SE&JS.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1978. *Eesti rahva ennemuistsed jutud*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kõiva, Mare 1995. Loitsust riituseni. – *Rahvausund tänapäeval*. Toim. Mall Hiiemäe, Mare Kõiva. Tartu: TA Eesti Keele Instituut, lk 175–194. <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/usund/eesti/koiva.pdf>.

- Kõiva, Mare 2007/2014 [1997]. In a Big Black Town, There Was a Big Black House. – Mare Kõiva. *Sator* 5. *Folklore as a Common Expression of Lingual, Figurative, Emotional and Mental Memory*. 2nd edition. Tartu: ELM Scholarly Press, pp. 151–172. <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/bif/bif2/mare.html>.
- Kõivupuu, Marju 2000. *Rahvaarstid Võrumaalt. Noor ja vana Suri Hargla kihelkonnast*. Võru: Võro Instituut. <http://www.folklore.ee/pubte/rahvaarstid/>.
- Kõivupuu, Marju 2009. *Hinged puhkavad puudes*. Huma.
- Kõivupuu Marju 2012. Rõugutaja, vaigutaja ja nõiaraamat. – *Naised*, 15.11. http://ajakirinaised.ee/targa_n%C3%B5u/1440F/.
- Kõivupuu, Marju 2013. *Igal hädal oma arst, igal tõvel ise tohter. Sissevaade eesti rahvameditsiini*. Varrak.
- Leete, Art 2007. *Muutused ja meelegeide: põhjarahvad ja nõukogude võim 1920.–40. aastatel. Eesti Rahva Muuseumi sari* 7. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Leete, Art 2013. Reflections on the Fight against the Image of Shamanism. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, Vol. 55, pp. 194–196. <http://www.folklore.ee/folklore/vol55/b04.pdf>.
- Lintrop, Aado 1995. *Šamaaniraamat*. Tartu: Ilmamaa.
- Lintrop, Aado 2000. *Udmurdi usundi peamised tunnusjooned XIX ja XX sajandil*. Tartu: Tartu Ülikool, Eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool; Eesti Kirjandusmuuseum, Folkloristika osakond. <http://www.folklore.ee/~aado/rahvad/udu.htm>.
- Märka, Veiko 2013. Seebivabriku peainsenerid. – *Sirp*, 28.11. <http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c8-meedia/seebivabriku-peainsenerid/>.
- Org, Andrus 2008. Õudusfiktsiooni narratiivsed tehnikad. – *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 421–441. <http://keeljakirjandus.eki.ee/Andrus%20Org%20copy.pdf>.
- Olrik, Axel 1908. Episke love i folkedigtningen. – *Danske Studier*, No. 5, pp. 69–89.
- Saareste, Andrus 1958–1963. *Eesti keele mõisteline sõnaraamat = Dictionnaire analogique de la langue estonienne: avec un index pourvu des traductions en français. Eesti Teadusliku Seltsi Rootsisis väljaanne* 3. I–IV. Stockholm: Kirjastus Vaba Eesti.
- Sarapik, Virve 2000. Punane, sõna ja värv. – *Sator* I. *Artikleid usundi- ja kombe-loost*. Toim. Mare Kalda, Mare Kõiva. Tartu: EKM rahvausundi ja meedia töörühm, lk 7–37. <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/sator1/sator1-1.pdf>.
- Silvet, Johannes 2006. *Inglise-eesti sõnaraamat*. 4. täiendatud ja ümbertöötatud trükk. Tallinn: Tea.
- Torp-Kõivupuu, Marju 2007. Haigus kui staatusesümbol: Traditsioon, lähiminevik ja tänapäev. – *Akadeemia*, nr 4, lk 812–846.
- Turner, Victor 2008 [1969]. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Aldine Transaction.
- Valk, Ülo 1999. Angels in Estonian Folk Religion. – *Studies in folklore and popular religion* 2. Tartu, pp. 219–238.
- Väike murdesõnastik II. Toim. Valdek Pall. Tallinn: Valgus 1989.
- Vääri jt 2000 = Eduard Vääri, Richard Kleis, Johannes Silvet. *Võõrsõnade leksikon*. Tallinn: Valgus 2000.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. *Eesti-Saksa sõnaraamat*. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

INTERNETIALLIKAD

- Battle of Wesnoth – Surnumanaja. http://www.wesnoth.org/units/1.4/et_EE/Necromancer.html (25.10.2014).
- Indrek Hargla – *Vikipeedia*. http://et.wikipedia.org/wiki/Indrek_Hargla (31.10.2014).
- Hargla, Indrek 1999. Uskmatuse hind. Jutt. <http://www.obs.ee/cgi-bin/w3-mysql/algernon/jutt.html?id=217> (25.08.2014).
- Hargla, Indrek 2001. Rabaröövel. Jutt. <http://www.obs.ee/cgi-bin/w3-mysql/algernon/jutt.html?id=1126> (25.08.2014).
- Kivimäe, Marko 2013. Indrek Hargla. Süvahavva: Esimene suvi. – *Baas*. Eesti ulmelugejate arvamuste arhiiv. <http://www.dcc.ttu.ee/andri/sfbooks/getrets.asp?raamat=83969> (31.10.2014).
- Loterii 2013. Blogi. <http://loterii.blogspot.com/2013/09/indrek-hargla-suvahavva-esimene-suvi.html> (31.10.2014).
- Martinson, Jaan 2013. *Eesti oma X-files: vaigutaja on taas Süvahavval käimas*. Raamatublogi. <http://arvamus.postimees.ee/2576426/eesti-oma-x-files-vaigutaja-on-taas-suvahavval-kaimas> (02.06.2014).

Summary

THE MYTHOLOGICAL WORLD OF *SÜVAHAVVA*: INDREK HARGLA PLAYS WITH TRADITION AND FANTASY

The article analyses the Estonian television series *Süvahavva*, and a book by the same title, which has been labelled as a (mystical) ethno-thriller or ethno-horror. Following the traditions of the entertainment business, the series and the novel were intended to complement each other. As a source material for his work, Hargla has borrowed motifs from Estonian folk tradition and international fantasy literature to allow the audience a greater chance to identify with the characters, situations and beliefs. Today's entertainment industry, including cinematography, often searches for information in the mythology of the peoples of the world, whereas popular interest in religious topics is showing an increasing tendency all around the world. *Süvahavva* captured the viewers' and readers' heightened interest in Estonian folk religion, but also in religious tradition, mythology, magical practices, etc. in general, acting at the same time as a mediator but also a (re)creator of the tradition. When the first episode of the television series aired, several viewers were curious about which elements derived from the so-called genuine Estonian folklore and which were pure fiction. Viewers also inquired about whether such adaptation of a living religious tradition in a completely different setting is permitted, or should its use, and the context of its use, be regulated in a manner that it would spare the feelings of transmitters of the tradition.

The article briefly touches upon the religious motifs used in the work, drawing parallels with Estonian folk religion. An analysis of characters who find themselves in different roles or supernatural situations, or possessing supernatural powers, of used place names, magical objects, and beliefs and rituals referred to in the events, indicates that the source material is by nature international, embedding the old and the new. When placed in a modern Estonian village community, making references to Estonian history from the period of slavery to the Second World War and employing a relatively large amount of concepts that are perceived as traditional (e.g., *arbuja* 'prophet' or 'shaman'; *ristipuu* 'cross tree'; *hiis* 'sacred site'), the work is strongly connected with the ancestral spiritual world for today's audience in Estonia.

KEY WORDS: cross-trees, fantasy literature, folk tradition, shamanism, television series